

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal

e-ISSN 2667-6710

Haziran / June 2024, 22: 226-261

İbadet ve Yol: Klasik Dönem İslâm Coğrafyacılarının Tasvirinde Dört Hac Güzergâhı

Haci ATAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam
Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Assistant Professor, Osmaniye Korkut Ata University Theology Faculty,
Department of Islamic History and Arts

Osmaniye, Türkiye

haciatas@osmaniye.edu.tr

orcid.org/0000-0001-9276-2966

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 8 Şubat / January 2024

Kabul Tarihi / Accepted: 4 Nisan / April 2024

Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / June 2024

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Haziran / June

Sayı / Issue: 22 **Sayfa /Page:** 226-261

Atıf / Cite as: Ataş, Haci. "İbadet ve Yol: Klasik Dönem İslâm Coğrafyacılarının Tasvirinde Dört Hac Güzergâhı [The Worship and the Way: Four Pilgrimage Routes in the Depictions of Islamic Geographers of the Classical Period]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 22 (June 2024): 226-261.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1434025>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Worship and the Way: Four Pilgrimage Routes in the Depictions of Islamic Geographers of the Classical Period

Abstract

The pilgrimage, which started with the Prophet Abraham rebuilding the Ka'bah, is one of the fundamental worships of Islam. Although elements of pagan culture were dominant in the pre-Islamic paganism period, this worship gained its true identity with Islam. During the Islamic period, not only were the remnants of pagan influence eliminated, but pilgrimage routes also diversified. While Islamic geography was initially confined to the Hejāz region, Muslims utilized existing trade routes to reach Mecca. During this period, there was no necessity for new roads specifically designated for ḥajj and umrah, as the existing trade routes sufficed. However, during the 'Abbāsids period, the Islamic geography spread over a wide area covering almost three continents. The increase in the number of Muslims also increased the density of these roads, and this new situation necessitated new zoning and settlement activities on the pilgrimage/trade routes. The move of the state center to Baghdād and the efforts of Muslims coming from distant places such as Andalusia and the Maghreb to go on pilgrimage also led to the formation of new routes. In the first century of the 'Abbāsids period, Muslims reached Mecca by following four main routes: Baghdād-Mecca, Damascus-Mecca, Egypt-Mecca and Yemen-Mecca. During the reign of Caliph Manşūr (754-775), the state center was moved to the newly established Baghdād. In parallel with this, the starting point of the official pilgrimage route shifted from Damascus to Baghdād. This change created a new pilgrimage route called the Baghdād-Mecca pilgrimage route. The pilgrimage administrator appointed by the Caliph would lead the convoy gathered in this city. In addition, the cloth prepared to cover the Kaaba and the gifts to be distributed to the people of al-Ḥaramayn were also delivered to Mecca with the Baghdād-Mecca convoy. As Baghdād became the gathering center for pilgrimage groups, the Mecca-Kufa road was extended northwards and connected to the center of the caliphate. Construction efforts on the Mecca-Kufa road slightly reduced the distance between Mecca and Baghdād. Pilgrimage groups setting out from Baghdād would reach Mecca after stopping by major cities such as Kufa, Qadisiyyah, Fayd and Medina. Another center where pilgrims gather to reach holy places was Damascus. The Damascus-Mecca route was another pilgrimage route used by Muslims to perform the pilgrimage. Pilgrims setting out from the city of Damascus would reach Mecca by staying at

main stops such as Tabuk and al-Madīna. Muslims who wanted to go on pilgrimage from Andalusia, the Maghreb and North Africa were gathering in al-Askar, Egypt. Just as the pilgrims gathered in Egypt could go to Mecca by land entering the old Damascus lands, these pilgrims could also go to Mecca by sea through the Red Sea. In terms of security, the Baghdād-Mecca road was the most dangerous pilgrimage route. Because it was possible for pilgrim groups to encounter attacks from rebel groups and Bedouins on this route. However, the Egypt-Mecca route was longer than the other three routes. A pilgrim setting out from Andalusia had to travel approximately 7,000 km, a pilgrim departing from the Maghreb had to travel approximately 5,500 km, and a group departing from Cairo had to travel approximately 1,600 km. Considering the transportation possibilities at that time, a Muslim who wanted to go on a pilgrimage from the cities of Maghreb and Andalusia would spend almost the entire year on a pilgrimage. A second misfortune of the Egypt-Mecca route was that this route was also far from the center of the state. For this reason, adequate service could not be provided on the Egypt-Mecca route. The fourth route of pilgrims was the Yemen-Mecca route. Muslims gathered in the city of Şan‘ā and reached Mecca by following the coastal road running parallel to the Red Sea. This route was shorter and safer than others. It has been determined that Muslims who go on pilgrimage by following four different routes generally visit holy places using old trade routes. In the study, Issues such as the different routes followed by Muslims who wanted to go on pilgrimage from all over the world in the first century of the Abbasids, and the places of visit on these routes; the risk level of pilgrimages were discussed. Did the pilgrimage in the first century of the ‘Abbāsids cause any changes in the routes of the old trade routes? What kinds of construction and settlement activities did pilgrimages lead to along trade routes? The answers to such questions were also examined in this study. At the end of the study, it was determined that the pilgrimage caused a partial change on the trade routes; however, this pilgrimage led to a significant amount of reconstruction and settlement activities on the trade routes.

Keywords: Islamic History, ‘Abbāsids, Pilgrimage, Pilgrimage Route

İbadet ve Yol: Klasik Dönem İslâm Coğrafyacılarının Tasvirinde Dört Hac Güzergâhı

Öz

Kâbe'nin Hz. İbrahim tarafından yeniden inşası ile birlikte başlayan hac, İslâm'ın temel ibadetlerinden biridir. Câhiliye döneminde pagan kültürüne ait unsurlar hakim olsa da bu ibadet İslâm'la birlikte asıl hüviyetine kavuşmuştur. İslâm döneminde pagan etkisinin kalıntıları ortadan kaldırıldığı gibi hac yolları da çeşitlenmiştir. İslâm coğrafyası henüz Hicâz sınırları içerisindeyken Müslümanlar Mekke'ye ulaşmak için mevcut ticaret yollarını kullanıyordu. Bu dönemde hac ve umreye mahsus yeni yollara ihtiyaç duyulmamış, geçmişte kullanılan ticaret yolları yeterli görülmüştür. Ancak İslâm coğrafyası Abbâsîler döneminde neredeyse üç kıtayı kapsayan geniş bir alana yayılmıştır. Müslümanların sayısındaki artış bu güzergâhların yoğunluğunu da arttırmış ve bu yeni durum hac/ticaret yolları üzerinde yeni imar ve iskân faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Devlet merkezinin Bağdat'a intikali, Endülüs ve Mağrib gibi uzak beldelerden Müslümanların hacca gitme çabası da yeni rotaların oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Abbâsîler döneminin ilk asrında Müslümanlar dört ana güzergâhı takip ederek Mekke'ye ulaşmıştır: Bunlar; Bağdat-Mekke, Şam-Mekke, Mısır-Mekke ve Yemen-Mekke hac güzergâhlarıdır. Halife Mansûr zamanında (754-775) devlet merkezi yeni inşa edilen Bağdat'a taşınmıştır. Buna paralel olarak resmî hac kafilesinin hareket merkezi de Şam'dan Bağdat'a kaymıştır. Bu nakil, Bağdat-Mekke hac güzergâhı ismiyle yeni bir hac rotasını ortaya çıkarmıştır. Halife tarafından tayin edilen hac emîri bu şehirde toplanan kafilere önderlik yapardı. Ayrıca Kâbe'nin giydirilmesi için hazırlanan örtü ve Haremeyn halkına dağıtılacak hediyeler de Bağdat-Mekke kafilesıyla Mekke'ye ulaştırılırdı. Bağdat'ın hac kabilelerinin toplanma merkezi olmasıyla birlikte Mekke-Kûfe yolu kuzeye doğru uzatılarak hilâfet merkezine bağlanmıştır. Mekke-Kûfe yolundaki imar faaliyeti Mekke-Bağdat arasındaki yolun bir miktar kısalmasını sağlamıştır. Bağdat'tan yola çıkan hac kabileleri Kûfe, Kâdisiye, Feyd ve Medine gibi büyük şehirlerde mola verdikten sonra Mekke'ye ulaşırdı. Haclıların kutsal mekânlara ulaşmak için toplandıkları diğer bir merkez Şam'dır. Şam-Mekke güzergâhı Müslümanların hac yapmak için kullandıkları diğer bir güzergâhtır. Şam beldelerinden yola çıkan haclılar Tebûk ve Medine gibi ana mola yerlerine uğrayarak Mekke'ye ulaşırdı. Endülüs, Mağrib ve Kuzey Afrika'dan hacca gitmek isteyen Müslümanlar ise Mısır'daki el-Asker şehrinde toplanırdı. Mısır'da

toplanan hacılar eski Şam topraklarına girerek kara yolu ile Mekke'ye gidebildikleri gibi bu hacılar, Kızıldeniz üzerinden deniz yolu ile de Mekke'ye gidebilirdi. Güvenlik açısından göz önüne alındığında Bağdat-Mekke güzergâhu en tehlikeli hac yoludur. Çünkü bu yolda hac kabilelerinin, isyancı grupların ve Bedevîlerin saldırıları ile karşı karşıya kalması mümkündür. Ancak Mısır-Mekke güzergâhu diğer üç güzergâhtan daha uzundur. Endülüs topraklarından yola çıkan bir hacının yaklaşık 7.000 km, Mağrib topraklarından yola çıkan bir hacının yaklaşık 5.500 km ve Kâhire'den yola çıkan kafilenin ise yaklaşık 1600 km bir yolu kat etmek zorundaydı. O dönemdeki ulaşım imkânları da göz önüne alındığında, Mağrib ve Endülüs beldelerinden hacca gitmek isteyen bir Müslümanın neredeyse tüm yılı hac ziyareti ile geçmekteydi. Mısır-Mekke güzergâhının ikinci bir talihsizliği ise bu güzergâhın devlet merkezine uzak olmasıdır. Bu nedenle Mısır-Mekke güzergâhına yeterince hizmet götürülemediği. Haclıların dördüncü rotası Yemen-Mekke güzergâhudur. San'a şehrinde toplanan Müslümanlar Kızıldeniz'e paralel uzanan sahil yolunu takip ederek Mekke'ye ulaşırdı. Bu güzergâh diğerlerine nazaran daha kısa ve daha güvenlidir. Dört farklı güzergâhu takip ederek hacca giden Müslümanların genellikle eski ticaret yollarını kullanarak kutsal mekânları ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Çalışmada, Abbâsîlerin ilk asrında dünyanın dört bir tarafından hacca gitmek isteyen Müslümanların takip ettikleri farklı güzergâhlar, bu güzergâhlar üzerindeki mola yerleri; hac yolculuklarının risk düzeyi gibi konular ele alınmıştır. Abbâsîlerin ilk asrında hac ziyareti eski ticaret yollarının rotasında herhangi bir değişikliğe sebep olmuş mudur? Hac ziyaretleri, ticaret yolları üzerinde ne tür imar ve iskân faaliyetlerinin yürütülmesini sağlamıştır? gibi soruların cevabı da bu çalışmada aranmıştır. Çalışmanın sonunda, hac ziyaretinin ticaret yolları üzerinde kısmî düzeyde bir rota değişikliğine sebep olduğu; ancak bu ziyaretin ticaret yollarında, önemli ölçüde bir imar ve iskân faaliyetlerine yol açtığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Hac Yolculuğu, Hac Güzergâhu

Giriş

Emevîler ve Abbasîler döneminde devlet merkezi Hicâz'ın dışına taşınmış, Haremeyn bölgesi ise daha ziyade hac ve umre ziyaretlerinin icra edildiği dinî bir kimliğe bürünmüştür. Ancak yeni kimliği, bu bölgenin önemini yitirmesine sebep olmamış bilakis, bu ehemmiyet her yıl muntazaman düzenlenen hac ve umre seyahatleri nedeniyle daha da artmıştır.

Haccın yönetimiyle alakalı “Hac Emirliği” adıyla müstakil bir kurum tesis edilmiştir. Bu kurumun genel olarak iki temel görevi vardır: Birincisi, mevsimi geldiğinde Müslümanlara hac yaptırmak; ikincisi ise hac kabilelerine liderlik ederek onları güvenli bir şekilde hac bölgesine götürüp getirmektir.¹

Müslümanlar, farz kılındığı yıldan itibaren hac ibadetine son derece önem atfetmişlerdir. Geniş İslâm coğrafyası göz önüne alındığında hacca gitmek isteyenleri, bazen yüzlerce kilometreyi bulan çetin bir yolculuk bekliyordu. İmkânı olanlar bu yolculuğa at veya develerle çıkmakta; buna imkân bulamayanlar ise bu mesafeyi yürüyerek kat etmekteydi. Özellikle Horasan ve Irak tarafından yola çıkan Müslümanları çetin coğrafi şartlar karşılamakta; yer yer dağlar, bazen de çöl şartları bu yolcuğu iyice zorlaştırmaktadır.²

Hız. Ömer döneminde İran ve Irak toprakları Müslümanların idaresine geçmiş; Suriye ve Mısır ise Bizans devletinden alınarak İslâm topraklarına dâhil edilmiştir. Böylece İslâm coğrafyası oldukça genişlemiş; Farslılar, Türkler ve Berberîlerin İslâm dinini tercih etmeye başlamasıyla da toplumda çok kültürlü bir yapı ortaya çıkmıştır. Allah Resûlü'nün yaşadığı mekânları görmek ve kutsal yerleri ziyaret etmek amacıyla insanlar, oldukça meşakkatli hac yolculuklarına çıkmışlardır. Kur'an'da da ifade edildiği gibi “İnsanların yürüyerek veya binekler üstünde uzak yollardan hacca gitme”³ arzuları, bu yolların düzenlenmesini gündeme getirmiş; Halife ve hac emirleri de bu

¹ Ayrıntı için bk. Hacı Ataş, *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)* (Kayseri: Kimlik, 2021), 40-55; Murat Eroğlu, *Hac Emirliği (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)* (İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2023), 21-30.

² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 3/152-153.

³ el-Hac, 22/27.

ihtiyaca binaen hac güzergâhlarında herhangi bir aksaklığın yaşanmaması için özen göstermiştir.

Abbâsîler döneminde hilâfet merkezi tarafından oluşturulan hac kafilesinin hareket merkezi Bağdat'tır. Bundan dolayı Bağdat-Mekke hac yolunu takip edecek kafilenin emniyetine özel önem tahsis edilmiştir. Kâbe örtüsü, bölge halkına ve Bedevîlere dağıtılacak hediye ve ihsanlar Bağdat kafilesinin uhdesinde yer aldığından bu kafile özel olarak korunurdu. Bu yolun başka bir özelliği de siyasî merkez (Bağdat) ile manevî merkezi (Mekke) birbirine bağlamasıdır.⁴ Bu kafilenin içinde Halife başta olmak üzere devlet eşrafı da yer alırdı. Dolayısıyla Bağdat'tan yola çıkan hac kafilesi diğerleriyle kıyaslandığında daha ihtişamlı ve daha kalabalıktı.⁵

Bağdat/Horasan hac kafilesi, taşıdığı kıymetli yükünden dolayı aynı zamanda hedef haline gelmekteydi. Bu yüzden Abbâsî Hilâfeti bu kafilenin başına, hac emirine ilaveten, yol emniyetini sağlamak, imar ve iskân faaliyetlerini yürütmekle görevli ikinci bir yönetici tahsis etmiştir.⁶ "Hac Yolları Emîrliği" şeklinde isimlendirilen bu makamın ilk defa Abbâsîler zamanında ortaya çıktığı söylenebilir. Hac emirinin yardımcısı olarak kabul edilebilecek bu yeni vazifeyi icra eden şahsa "Hac Yolları Emîri" denilmiştir.⁷ Bu emîrin temel görevi, Kûfe-Mekke arasındaki güzergâhta yolculuk yapan hacıların can ve mal güvenliğini sağlamaktır.

Çalışmamızda, başta coğrafya ve umumî tarih kitapları olmak üzere çok sayıda kaynaktan istifade edilmiştir. Kadim kaynakların yanında Süleyman Salih Kemâl'in "Îmâratü'l-Hac fi'l-Asri'l-Abbâsî" isimli yüksek lisans tezinden yoğun bir şekilde istifade edilmiştir. Hac güzergâhları üzerindeki mola yerlerinin isimleri, bu güzergâhlarda ortaya konan hizmetler konusunda ayrıntı veren bu tez, çalışmamız sırasında baş ucu kaynağımız olmuştur.

⁴ Süleymân Sâlih Kemâl, *Îmâratü'l-Hac fi'l-Asri'l-Abbâsî* (Mekke: Câmîatü 'Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1988), 128.

⁵ Ebû İshâk İbrâhîm el-Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve meâlimü'l-Cezîre*, thk. Hamed el-Câsir (Riyad: Dâru'l Yemâme, 1981), 573; Hasan b. Abdullah el-İsfahânî, *Bilâdü'l-Arab*, thk. Hamed el-Câsir (Riyad: Daru'l-Yemâme, 1968), 371.

⁶ Ebû'l-Kâsım 'Ubeydullâh İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1889), 127; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân ve Târihu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387), 9/140; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 172.

⁷ Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 172.

Mustafa Sabri Küçükbaşçı'nın "Abbâsîler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi", Adem Tutar'ın "İslâm Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emirliğini Tesisi" gibi çalışmalar da istifade ettiğimiz çağdaş eserlerden bazılarıdır.

Haccın ibadet yönüyle ilgili çok sayıda Türkçe eser ortaya konmasına rağmen yönetim tarafı ikinci plana atılmıştır. Bu anlamda Hacı Ataş tarafından kaleme alınan "Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Emirliği" (Ağustos 2021) ve Murat Eroğlu'nun doktora tezinden üretilen "Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Emirliği" (Şubat 2023) kitapları Türkçe olarak yazılan çalışmalardan bazılarıdır. Yine Hacı Ataş tarafından kaleme alınan "Hz. Peygamber'den Emevîlerin Sonuna Kadar Hac Kafilelerinin Güzergâhları" isimli makale de güzergâhlar konusunda ele alınmış çalışmalardan biridir. A. Latif Armağan'ın "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller" ve Esra Doğan Turay'ın "Anadolu Hac Güzergâhı: Antakya Menzili" isimli çalışmaları Osmanlı dönemini kapsamaktadır. Burak Gani Erol'un "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk" adıyla kaleme aldığı çalışma ise Memlûkler dönemini kapsamaktadır. Kaleme aldığımız bu çalışma, Abbâsîlerin ilk asrında aktif olarak kullanılan hac güzergâhları konusunda kaleme alınan ilk Türkçe çalışmadır.

Devlet merkezinin Bağdat'a taşınmasından sonra eski ticaret yollarında herhangi bir rota değişikliği yaşanmış mıdır? Eski ticaret yollarının hac ziyaretlerine açılmasıyla birlikte bu yollarda ne tür yeni hizmetler ortaya konmuştur? Bu çalışmada yukarıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Bağdat-Mekke Hac Güzergâhı

İktidarın Emevîlerden Abbâsîlere geçmesiyle birlikte devlet merkezi Şam'dan Irak'a intikal etmiştir. Dolayısıyla hac kafilelerinin merkezi de Şam'dan Bağdat'a kaymıştır. Bu nakil, Bağdat-Mekke hac güzergâhı ismiyle yeni bir hac rotası da ortaya çıkarmıştır. Böylece Abbâsîler döneminde insanlar, dört farklı hac yolunu takip ederek Mekke'ye ulaştılar. Bunlar arasında Bağdat'tan yola çıkan kabile, resmî hac kafilesidir; bu yüzden en görkemli ve kalabalık kabile de genellikle budur. Çünkü Halife tarafından tayin edilen hac emîri bu şehirde toplanan kafilelere önderlik yapardı. Ayrıca

Kâbe'nin giydirilmesi için hazırlanan örtü ve Haremeyn halkına dağıtılacak hediyeler de Bağdat-Mekke kabileleriyle Mekke'ye ulaştırılırdı.

Bağdat'ın 148/766 yılında başkent olmasıyla birlikte Mekke-Kûfe yolu kuzeye doğru uzatılarak hilâfet merkezine bağlanmıştır. Yaklaşık üç milyon dinar gibi devasa bir meblağ harcanarak oluşturulan yeni güzergâh ile birlikte Mekke-Bağdat arasındaki yol eskisine kıyasla bir miktar kısalmıştır.⁸

Bağdat kabileleri sadece bu şehirde ikamet eden insanlardan oluşmuyordu. Fars, Horasan, Buhâra, Deylem ve Mâverâünnehir'den hacca gitmek isteyen insanlar da Bağdat'ta toplanarak kutsal beldelere yolculuk yapardı. Devlet merkezinde toplanan hacı adayları, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra kendilerini bekleyen uzun yolculuğa çıkardı.⁹ Civar beldelerden hacca gitmek isteyen Müslümanlar, Bağdat'ta toplanacak olan resmî hac kabileleriyle buluşmak için kendi şehirleri ile Bağdat arasındaki ticaret yollarını kullanmış olmalıydılar.

Bağdat-Mekke hac güzergâhı "Câde Yolu" (طريق الجادة) olarak da bilinirdi.¹⁰ Irak hacıları Bağdat'ta toplanıp alışverişlerini yaptıktan sonra buradan hareket ederdi.¹¹ Bağdat şehri inşa edilmeden önce kanaatimize Irak hacıları, Bağdat'tan sonraki durak olan Kûfe'de toplanıyor ve buradan hareket ediyordu. Bilindiği gibi Kûfe Hz. Ömer zamanında askerî üs olarak inşa edilmiş; fetihler sona erince de sivil yerleşime açılmıştır. Dolayısıyla Kûfe'nin inşası ile birlikte Mekke-Kûfe hac güzergâhı ile yeni bir rotanın

⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medîne Tarihi* (İstanbul: Yeditepe, 2007), 168.

⁹ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 128.

¹⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, thk. Esad Dâgir (Kum: Dâru'l-Hicre, 1409), 2/358; Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân* (Şam: Dârü'r-risâle el-Âlemiyye, 1434), 18/38; Takıyyüddîn Fâsî, *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, 2000), 1/40.

¹¹ Bağdat şehri Ebü Ca'fer el-Mansûr zamanında, onun emriyle inşa edilmiştir. Şehrin inşasına 145/762 yılında başlanmış ve 149/766 yılında tamamlanmıştır. Mansûr zamanında Bağdat inşa edilene kadar muhtemelen hacılar, Kûfe'de toplanıyor ve bu şehirden hareket ediyordu. Taberî, *Târîh*, 7/614; Abdülazîz ed-Dûrî, "Bağdat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/441.

oluşturulduğu söylenebilir. Ardından Bağdat'ın inşası ile birlikte Kûfe ile Bağdat arasında yeni bir güzergâh daha ortaya çıkmıştır.

Hac emirinin önderliğinde Bağdat'tan yola çıkan hac kafilesinin bir sonraki durağı Kûfe'dir. İki şehir arasındaki mesafe yaklaşık 3 merhale¹² veya 30 fersah¹³ uzunluğundadır.¹⁴ Bir fersah yaklaşık 5,5 kilometre olarak ölçüldüğüne göre hacılar, Kûfe'ye gelinceye kadar yaklaşık 170 km'lik bir mesafeyi tamamlamıştır.¹⁵ Bağdat ile Kûfe arasındaki yol güzergâhında bolca yerleşim yeri, tatlı su kaynakları ve pazar yerleri bulunduğu için bu yolculuğun güvenli ve kolay olduğu söylenebilir. Az önce verilen mesafeler göz önüne alındığında hacılar, 4-5 günlük bir yolculuktan sonra Kûfe'ye ulaşmış olmalıdır. Bağdat-Kûfe arasındaki yolda halifeler ve hac emirleri tarafından hatırı sayılır düzeyde imar ve iskân faaliyetleri yürütülmüştür. Mola yerleri hakkında verilen bilgilerden bu durum net olarak anlaşılmaktadır. Bu yol resmî hac kafilesi tarafından sıkça kullanılan bir güzergâh olduğu için buraya itina gösterilmesi doğaldır.

Kûfe, Bağdat'tan sonra hacıların buluştuğu ikinci şehirdir. Kûfe'ye yakın şehirlerde yaşayan hacılar, burada Bağdat'tan gelen kabilelerle buluşur; bir süre dinlenip alışverişlerini yaptıktan sonra nihai hedef olan mukaddes topraklara doğru hareket ederdi.¹⁶ Kûfe, kalabalık şehirlerden biri olduğu için çevre beldelerden hacca gidecek olan Müslümanların diğer bir toplanma merkezi durumundadır.

¹² Merhale: Bir merhale bir konaklık yani bir yolcunun orta bir yürüyüşle bir günde gidebileceği mesafedir. 1 merhale aynı zamanda 10 fersahdır. 1 fersah ise 5.544 metre olduğuna göre 1 merhale yaklaşık 55 km'dir. Bk. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1901), 1322; Mehmet Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", *Seferlilik ve Hükümleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.), 156.

¹³ Fersah: 3 mil uzunluğundaki mesafeye eşittir. Bir mil 1.848 m olduğuna göre bir fersah $3 \times 1.848 = 5.544$ metredir. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 76; Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/412.

¹⁴ Ahmed b. İshâk el-Ya'kübî, *Büldân* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1422), 145; Muhammed b. Abdullah el-Himyeri, *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sirâc, 1980), 501.

¹⁵ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh* (Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.), 4/74.

¹⁶ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 130-131.

Kûfe'den ayrılan hac kabilelerinin bir sonraki durağı Kâdisiye'dir. Bu iki şehir arasındaki mesafe ise yaklaşık 15 mildir.¹⁷ Muhtemelen hacılar bu mesafeyi bir günde kat etmişlerdir. Hacıların bir sonraki durağı ise 6 mil¹⁸ mesafedeki Uzeyb'tir (العذيب).¹⁹ Burada bir süre dinlendikten sonra harekete geçen hacıların sonraki durağı Muğîse'dir (المغينة). Uzeyb ile Muğîse arasındaki mesafe ise yaklaşık 24 mil olarak aktarılmıştır.²⁰ Hacıların Muğîse'den sonraki konaklama yeri ise 32 mil uzaklıkta yer alan Kura' (القرعاء) mevkiidir.²¹ Hac kfilesi buradan, 24 mil mesafede yer alan Vâkısa'ya (واقصة) hareket ederek yolculuğuna devam ederdi.²² Buradan sonra hacılar, 29 mil uzaklıkta yer alan Akabe'de (العقبة) konaklar.²³ Bir sonraki menzil ise Ka' (القاع) mevkiidir. Buranın Akabe'ye uzaklığı ise 24 mil olarak bildirilmiştir.²⁴ Kalabalık nüfusu ile Zübâle (زبالة), hac kfilesinin bir sonraki durağıdır ki buranın bir önceki durağa uzaklığı 18²⁵ veya 24 mildir.²⁶ Hac kfilesinin Zübâle'den sonraki mola yeri Şükûk'tur (الشقوق).²⁷ Zübâle ile Şükûk arasındaki mesafe İbn Hurdâzbih'e göre 18 mil,²⁸ Hemdânî'ye göre 19 mil,²⁹ İbn Rüste'ye göre ise 21 mildir.³⁰ Buradaki ölçü farklılıkları müelliflerin istifa ettiğİ eserlerden kaynaklanabileceğİ gibi mil ölçüsündeki farklılıktan da kaynaklanmış

¹⁷ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/291.

¹⁸ Mil: 1 mil 1.848 metredir. Bk. Erkal, "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri", 160.

¹⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 185; Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, 4/90; Ebû Abdillâh Muhammed el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâkı'l-âfâk* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409), 1/383; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/92.

²⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/92.

²¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

²² Ebû Alî Ahmed İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise* (Beyrüt: Şâmile Zehebiyye, 1892), 172.

²³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/134.

²⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 172; Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî, *Şifatü Cezîreti'l-Arab* (Leydan: Matbaatu Burîl, 1884), 183.

²⁵ el-Hemdânî, *Şifatü Cezîreti'l-Arab*, 183.

²⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

²⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

²⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

²⁹ el-Hemdânî, *Şifatü Cezîreti'l-Arab*, 183.

³⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefise*, 172.

olabilir. Zira mil ölçüsü için 1.609 metre ile 1.848 metre arasında değişen rakamlar kullanılmaktadır.

Şükûk'ta bir süre dinlendikten sonra hac kafilesi Bittân'a (البطان) doğru yola çıkardı. Bu iki mola yeri arasındaki mesafe ise 24 mildir.³¹ Hacıların bir sonraki durağı ise, 29 mil uzaklıkta yer alan Sa'lebiyye'dir (الثعلبية).³² Buradan sonra hacılar, 32 mil mesafedeki Huzeymiyye (الخرزيمية) tarafına doğru hareket ederdi.³³ Sonraki mola yeri 24 mil uzaklıktaki Ecfer (الاجفر) mevkiidir.³⁴ Mezkûr yerden sonraki mola yeri 28 mil uzaklıkta yer alan Feyd'dir (فيد).³⁵ Hacılar, Feyd şehrinde alış veriş yapma ve dinlenme imkânı bulurdu; zira bu şehir mescidi, çarşısı ve su kaynaklarıyla bilinen bir yerdir.³⁶ Hacı adayları, Feyd gibi imar ve iskân imkânı geniş olan şehirlerde hem dinlenir hem de eksiklerini tamamlardı.

Hacılar, Feyd şehrinde yeterince istirahat ettikten sonra 24 mil uzaklıkta yer alan Tûz (توز) menziline doğru hareket ederdi.³⁷ Hacıların bir sonraki mola yeri 20 mil uzaklıktaki Semîrâ (سميراء) mevkiidir.³⁸ Semîrâ'dan sonra yola koyulan hac kafilesi 23 mil mesafe kat ettikten sonra Hâcir'de (الحاجر) konaklardı.³⁹ Hacıların bir sonraki durağı 28 mil mesafedeki Ma'de'n-Nukra'dır (معدن النقرة).⁴⁰ Burası, Basra ve Kûfe hacılarının toplandığı büyük bir köydür.⁴¹ Burada yol ikiye ayrılır, hacılar iki yoldan birini tercih ederdi. Resûlullah'ın (s.a.v.) Mescidi'ni, tavaftan önce ziyaret etmeyi tercih eden hacılar Medine yönünde yola devam eder; Mescid ziyaretini sonraya bırakmak isteyenler ise Mekke yönüne doğru yola çıkardı.⁴² Mekke tarafına

³¹ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

³² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

³³ İbn Rüste, *el-A lâku'n-Nefîse*, 172; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/370.

³⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

³⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

³⁶ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 135.

³⁷ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

³⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 127.

³⁹ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

⁴⁰ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

⁴¹ el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, 1/163.

⁴² Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 142.

devam eden kafilenin bir sonraki durağı Muğîsetü'l-Mâvân'dır (مغیثة الموان).⁴³ İki mola yeri arasındaki mesafe ise 27 mil olarak belirtilmiştir.⁴⁴

Haftalardır yol alan hac kafilesi artık Medine'ye yaklaşmıştır. Medine'ye bağlı bir köy olan Rebeze (الريضة) hacıların bir sonraki durağıdır.⁴⁵ Rebeze'de bol miktarda su kaynağı vardır ve bir önceki mola yerine 24 mil mesafede yer almaktadır.⁴⁶ Hac kafilesi buradan ayrıldıktan sonra Ma'dinü Benî Süleym'de (معدن بنى سليم)⁴⁷ mola verirdi. Burada su kuyuları ve gölet bulunmaktadır ve Rebeze'ye 19 mil mesafededir.⁴⁸ Adı geçen yerden hareket eden hac kafilesinin bir sonraki mola yeri Selîle'dir (السليلة).⁴⁹ Kendisinden önceki mola yeri ile arasındaki mesafe belirtilmemiş; ancak, Rebeze ile Selîle arasındaki mesafe 26 mil⁵⁰ olarak aktarılmıştır. Selîle'de bir süre dinlenen hac kafilesinin bir sonraki durağı el-Amk'tır (العمق). Bu iki mola yeri arasındaki mesafe 26 mildir.⁵¹ Bundan sonraki durak ise Üfâ'ıye'dir (أفاعة).⁵² Buranın suyu azdır ve bir önceki mola yerine 32 mil uzaklıktadır.⁵³ Hacıların bir sonraki mola merkezi Meslah'tır (المسلاح).⁵⁴ Meslah'ta bol miktarda su bulunmaktadır ve kendisinden önceki mola yerine 34 mil mesafede yer almaktadır.⁵⁵ Gamra (الغمرة), hac kafilesinin Meslah'tan sonraki durağıdır.⁵⁶ Buranın da suyu boldur ve Meslah'a 20 mil uzaklıkta yer almaktadır.⁵⁷ Bir sonraki durak ise Zâtürk (ذات عرق) menzildir. Söz konusu yer kalabalık nüfusu, büyük bir mescidi ve suyunun bolluğu ile bilinen bir yerleşim

⁴³ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 150.

⁴⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁴⁵ el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 266.

⁴⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁴⁷ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 150.

⁴⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁴⁹ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 150; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/243.

⁵⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/243.

⁵¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁵² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/226.

⁵³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁵⁴ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 150.

⁵⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 186.

⁵⁶ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 150.

⁵⁷ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 185.

yeridir.⁵⁸ İki yer arasındaki mesafe ise 26 mil olarak belirtilmiştir.⁵⁹ Zâtürk'ın başka bir özelliği de hacıların burada ihrama girmesidir.⁶⁰ Hac kafilesinin bir sonraki durağı Bustân-ı Benî A'mir (بستان بنی عامر) beldesidir. Adı geçen yer, kalabalık bir nüfusa sahiptir ve suyu da boldur; kendisinden önceki mola yeri ile arasındaki mesafe ise 22 mildir.⁶¹ Burada bir süre dinlendikten sonra yoluna devam eden kafilenin son durağı artık Mekke'dir.⁶² Mola yerleri hakkında verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Kûfe-Mekke arasındaki bazı duraklarda su kıtlığı yaşanmaktadır. Abbâsî iktidarı her ne kadar bu yola özen gösterse de zaman zaman temel ihtiyaçlarda bile bazı sıkıntılar yaşanmaktadır.

Bağdat'tan yola çıkıp Kûfe'den yola devam eden hacıların Mekke yolcuğu bahsi geçen güzergâh ile tamamlanmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi Ma'de'n-Nukra'da (معدن النقرة) yol, biri Mekke tarafına diğeri ise Medine yönüne doğru olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Mekke tarafına devam edenlerin güzergâhı verilmiş ancak Medine'ye devam edecek olanların güzergâhı verilmemişti. Dolayısıyla bundan sonra Ma'de'n-Nukra'dan Medine tarafına ayrılan kafilelerin güzergâhı verilecektir.

Ma'de'n-Nukra'dan Medine yönüne gidecek olan kafilenin bir sonraki durağı Useyle'dir (العُسَيْلَةُ).⁶³ Bu iki belde arasındaki mesafe 26 mildir.⁶⁴ Buradan sonraki mola yeri ise 36 mil uzaklıkta yer alan Batnu Nahle'dir (بَطْنُ نَحْل). Buranın suyu bol ve nüfusu da kalabalıktır.⁶⁵ Hac kafilesinin bir sonraki mola yeri Taraf (الطرف) menzildir. Taraf, kendisinden önceki mola yerine 22 mil mesafede yer almaktadır.⁶⁶ Adı geçen yerden ayrılan hac kafilesini, nihayet

⁵⁸ el-Himyârî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 256.

⁵⁹ İbn Rüste, *el-A lâku'n-Nefise*, 176.

⁶⁰ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 141.

⁶¹ İbn Rüste, *el-A lâku'n-Nefise*, 176.

⁶² Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 141.

⁶³ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/125.

⁶⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 187; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184.

⁶⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 128; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 151; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 184; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, 1/163.

⁶⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 128; İbn Rüste, *el-A lâku'n-Nefise*, 177; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/31.

35 millik bir yolculuktan sonra Medine'ye (المدينة) ulaşırdı.⁶⁷ Hacılar, Medine'de Mescid-i Nebevî'yi ziyaret edip bir süre dinlendikten sonra Mekke'ye hareket ederdi.

Medine'den yola çıkan kafilenin ilk durağı 6 mil uzaklıktaki Şecere'dir (الشَّجَرَة).⁶⁸ Allah Resûlü burada durur ve ihrama girerdi.⁶⁹ Şecere'de ihrama giren hacıları 12 mil mesafedeki Melel (مَلَلٌ)⁷⁰ beklemektedir. Melel'den sonraki durak ise 19 mil uzaklıkta yer alan Seyyâle'dir (السَّيَّالَة).⁷¹ Mezkûr yerden sonraki mola yeri 34 mil uzaklıkta bulunan Ruveyse (الرَّوَيْسَة) mevkiidir.⁷² Adı geçen yerden sonraki durak Sükyâ'dır (السُّقْيَا) ve kendisinden önceki mola yerine 36 mil mesafede yer almaktadır.⁷³ Hac kafilesinin bir sonraki durağı 29 mil uzaklıktaki Ebvâ (الأَبْوَاء) köyüdür.⁷⁴ Ebvâ'dan sonraki durak ise 27 mil uzaklıktaki Cuhfe (الْحِجْفَة) beldesidir.⁷⁵ Cuhfe, çok sayıda su kuyusunun ve bir de su deposunun bulunduğu büyük bir köydür. Bu köyde, kalenin içinde evler ve çarşı da mevcuttur. Aynı zamanda burası Medine'ye uğramadan, doğrudan Mekke'ye gelen Şam ve Mısır hac kabilelerinin ihrama

⁶⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 128; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 177; Muvafakiddîn Ebî Muhammed İbn Kudâme, *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kuraşiyîn*, thk. Muhammed Nâyif ed-Düleymî (Bağdat: Menşûrâtü'l-Mücemmâ el-İlmî, 1982), 80; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 143.

⁶⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 177; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 80.

⁶⁹ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 143.

⁷⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 177; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 80; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/194.

⁷¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 152; Muhammed b. Eyyûb el-Bekrî, *Mu'cemü me'stace min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi* (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 3/769.

⁷² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 178; el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 333.

⁷³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, 1/142; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/228.

⁷⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 130-131; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 152; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezireti'l-Arab*, 184; el-Bekrî, *Mu'cemü me'stace min esmâi'l-bilâd ve'l-mevâzi*, 3/954.

⁷⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 152; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk*, 1/142; el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 1/156.

girdikleri yerdir. Eğer kabile Medine'ye uğramışsa onlar Zülhuleyfe'de ihrama girerdi.⁷⁶ Hacıların Cuhfe'den sonraki durağı Kudeyd (قُدَيْد) köyüdür ki burası, Cuhfe'den 27 mil uzaklıktadır.⁷⁷ Mezkûr yerden sonraki mola yeri 24 mil mesafede bulunan Uşfân'dır (عَسْفَانَ).⁷⁸ Bir sonraki mola yeri 33 mil mesafedeki Batn-ı Mur (بَطْنِ مَر) mevkiidir.⁷⁹ Nihayet Bağdat kafilesinin son durağı olan Mekke'ye (مَكَّة) hacılar, 16 mil daha yol kat ederek ulaşırdı.⁸⁰

Böylece Bağdat'tan yola çıkarak Mekke'ye ulaşan hac kafilesi İbn Hurdâzbih'e göre 827 mil (1.528 km) yol kat etmiştir.⁸¹ Günümüz verileriyle ölçüldüğünde Bağdat ile Mekke arası yaklaşık 1.910 km'dir. Eski kaynakların verileriyle yeni veriler arasında yaklaşık 500 km'lik bir fark oluşması, Bağdat-Mekke arasındaki mesafenin gerçekte daha fazla olduğu sonucunu doğurmaktadır. Zira, günümüz şartlarındaki ölçümlerin daha sağlıklı olduğu söylenebilir. Abbâsîler döneminde insanların daha kestirme yolları kullanma ihtimali göz önüne alınsa bile aradaki fark çok fazladır. Dolayısıyla Bağdat'tan yola çıkan hacıların en az 1600-1700 km bir yol kat ettikten sonra ancak Mekke'ye ulaştığı söylenebilir. Bu yolculuğu gün bazında hesaplayacak olursak, her gün 50 km yol alındığı var sayıldığında, Bağdat hacılarının 40-45 gün süren bir yolculuğu göze almaları gerekmektedir.

Yukarıda bahsi geçen Bağdat-Kûfe-Mekke yoluna alternatif olarak kullanılan Bağdat-Basra-Mekke yolu da vardır; ancak bu yol, yukarıda ayrıntılarıyla aktarılan güzergâh kadar kullanışlı ve güvenli değildir. Bu yüzden "Câde Yolu" olarak da bilinen Bağdat-Kûfe-Mekke yolu hac emirlerinin ve tüccarların tercih ettiği bir güzergâhtır.⁸²

2. Şam-Mekke Hac Güzergâhı

Şam, çevre belde ve şehirlerden hacca gitmek isteyen Müslümanların toplanma merkezidir. Başlarında emirleri bulunan hac kabileleri Şam'da buluşur, yol malzemelerini temin ettikten sonra liderlerinin nezaretinde

⁷⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 145.

⁷⁷ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 1/454.

⁷⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 185.

⁷⁹ İbn Hurdâzbih *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 146.

⁸⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 178; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 81; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 146.

⁸¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 132.

⁸² Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 147.

kutsal beldelere doğru yola çıkardı.⁸³ Hac kafilesinin Şam'dan sonraki ilk durağı Sanemeyn (الصنمين) köyüdür. Burası, Şam'a iki merhale (yaklaşık 100 km) uzaklıktadır.⁸⁴ Kafilenin sonraki durağı Kays kabilesi mensuplarının yaşadığı Ezriâ't (أذرعات) beldesidir.⁸⁵ Ezriâ't, Şam'a dört günlük mesafededir.⁸⁶ Bu belde tatlı suyu ile meşhur olduğu için hac kafilesini burada suyunu tazeler ve bir süre dinlenirdi. Kafilenin bir sonraki mola yeri Zerkâ (الزرقاء) beldesidir. Hacılar, binek hayvanlarını burada bir ya da iki gün dinlendirdikten sonra yoluna devam ederlerdi.⁸⁷ Zerkâ, Amman'ın 12 km kuzeyinde; Şam'a ise 203 km uzaklıktadır.⁸⁸

Hacıların Zerkâ'dan sonraki mola yeri Kastal'dır (القسطل) ki burası Belkâ (البلقاء) yakınlarında bir beldedir.⁸⁹ Kastal'dan sonra hac kafilesini Kibâl (قبائل) denen yerde mola verirdi.⁹⁰ Mezkûr yerden sonra Belkâ (البلقاء) köyü,⁹¹ daha sonra da Hafır'de (حفير)⁹² dinlenen hac kafilesini yönünü Ma'an (معان) tarafına çevirirdi. Burası, Hicâz topraklarına giriş ve çıkış yeridir. Hacılar burada üç gün dinlenir, gidiş ve dönüş yolunda Haremeyn halkına dağıtacakları paraları da burada hazırlardı. Buranın halkı bir yıl boyunca hac mevsimini bekler ve hacılardan alacakları paralar ile geçinirlerdi.⁹³ Bu bilgiden anlaşıldığı kadar bazı bölge halkları hacılardan alacakları hediyeleri geçim kaynağı olarak kullanmaktadır. Ancak bu durum alışkanlık hâline gelecek; sonraki

⁸³ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653.

⁸⁴ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653; Abdulkadir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâidi'l-munazzama fî ahbâri'l-hâc ve tarîkı Mekketel-muazzama*, thk. Hamed el-Câsir (Riyad: Dâru'l Yemâme, 1983), 1/399.

⁸⁵ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 164.

⁸⁶ Ebü'l-Kâsim Muhammed İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1938), 1/187.

⁸⁷ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653; Muhammed b. Abdullah el-Müsevî, *Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*, thk. Muhammed Saîd Tantavî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1385), 232.

⁸⁸ Seyyid Abdülmecîd Bekir, *el-Melâmihi'l-Coğrâfiyye li durûbi'l-Hacîc* (Cidde: Tihâme, 1981), 186.

⁸⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/347.

⁹⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/303; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653.

⁹¹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653.

⁹² Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 149.

⁹³ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/153; el-Müsevî, *Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*, 232.

dönemlerde hacılardan haraç alamayan bazı kabileler onları yağmalamayı doğal hakları olarak görecektir.⁹⁴

Ma'an'da bir süre dinlenip hazırlıklarını tamamlayan hac kafilesinin bir sonraki mola yeri Zâtülmenâr (ذَاتُ الْمَنَار) ismiyle anılan yerdir ki Ebû Ubeyde b. Cerrâh Şam topraklarına girerken burada konaklamıştı. Adı geçen yer Hicâz tarafından gelenlerin Şam'a giriş yaptığı ilk yerleşim yeridir.⁹⁵ Buradan sonra Muğise (المغَيْسَة),⁹⁶ daha sonra da Serğ (سَرْغ)⁹⁷ hac kafilesinin Tebûk yolundaki duraklarıdır. Buralardan sonra hac kafilesi Tebûk'e (تَبُوك) ulaşmaya kadar mola vermezdi. Tebûk ile Medine arası 12 merhale (yaklaşık 650 km), Şam ile Tebûk arası ise 11 merhaledir (600 km). Dolayısıyla Tebûk, Şam ile Medine'nin tam ortasında yer almaktadır. Bu şehir su kaynakları, meyve ve sebze bakımından bereketli bir yerdir. Bu yüzden hacılar yol boyunca ihtiyaç duyacakları gıda malzemelerini buradan temin ederdi. Bundan sonraki yolun bir özelliği de çetin çöl şartlarını barındırmasıdır. Hacca gidenler arasında bu yolun zorluğu dillere destandır.⁹⁸ Tebûk ile Medine arası 610 km'dir.⁹⁹ Tebûk ile Medine arasındaki güzergâh hem tehlikeli hem de coğrafi şartlar bakımından riskli bir yoldur. Abbâsî iktidarı bu güzergâhta, sürekli imar ve iskân faaliyetleri yürütse de güzergâhın çetin koşulları nedeniyle istenen düzeyde bir gelişme elde edilememiştir.

Hac kafilesinin Tebûk'ten sonraki durağı Muhdes'e'dir (المُحْدَسَةُ).¹⁰⁰ Bu belde kalabalık nüfusu, güzel iklimi, meyve ağaçları, sebzeleri, çarşı ve pazarı; mescit ve camileriyle münbit bir yerdir.¹⁰¹ Hac kafilesi Tebûk'ten sonra Akra'

⁹⁴ Ayrıntı için bk. Hacı Ataş, "Abbâsîler Döneminde Irak Hac Kafilelerine Düzenlenen Saldırıları", *Tarih ve Gelecek* 9/2 (2023), 344-355.

⁹⁵ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 149.

⁹⁶ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653.

⁹⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/211.

⁹⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 150.

⁹⁹ Bekir, *el-Melâmihi'l-Coğrâfiyye*, 198.

¹⁰⁰ el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/376.

¹⁰¹ Abdullâh b. Abdilazîz el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (y.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992), 2/751.

(الافرع),¹⁰² daha sonra Cüneyne (الجَنِينَةُ),¹⁰³ buradan sonra da Hicr'e (الحِجْرُ)¹⁰⁴ uğradı. Hicr, Vâdi'l-Kurâ'ya bir günlük yürüyüş mesafesindedir.¹⁰⁵ Hac kafilesinin bir sonraki mola yeri Vâdi'l-Kurâ'dır (وادي القُرى). Adı geçen yerde çok sayıda köy yer almakta ve vadide hurma bahçeleri, su kuyuları ve tatlı su kaynakları da bolca bulunmaktadır. Hacılar burada iki gün dinlenirdi. Aynı zamanda burası Mısır hacılarıyla Şam hacılarının buluşma noktasıdır. Bu iki grup bundan sonra aynı yolu kullanarak kutsal mekânlara giderdi.¹⁰⁶

Sukyâ (سُقْيَا), hac kafilesinin Vâdi'l-Kurâ'dan sonraki mola yeridir ve Medine'ye uzaklığı 7 merhaledir (yaklaşık 400 km).¹⁰⁷ Kafilenin buradan sonraki durağı Ruhbe'dir (الرحبة). Söz konusu yerden sonraki mola yeri Zülmerve'dir (ذو المروة).¹⁰⁸ Mezkûr yerde mola süresini tamamlayan kafilenin bir sonraki konağı el-Mur (المُر) mevkiidir.¹⁰⁹ Yoluna devam eden kafilenin bir sonraki mola yeri Süveydâ'dır (السُّوَيْدَاء) ve burası Medine'ye iki gecelik mesafededir.¹¹⁰ Bundan sonraki mola yeri Zû Huşub (ذو حُشْب) menzildir ve burası Medine'ye bir gecelik mesafede bulunan vadinin adıdır.¹¹¹ Hac kafilesinin sonraki durağı ise Medine'dir.¹¹²

¹⁰² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtak*, 1/376.

¹⁰³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 653.

¹⁰⁴ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/220.

¹⁰⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183.

¹⁰⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 650-653; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 151.

¹⁰⁷ İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; Nureddin Ali b. Cemaleddin Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri Dâru'l-Mustafâ* (Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 1419), 4/92.

¹⁰⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtak*, 1/345.

¹⁰⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 650; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183.

¹¹⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 651; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 84.

¹¹¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 84.

¹¹² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 651; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183.

Şam kafilesi Medine’de ihtiyaçlarını tamamlar ve bir süre dinlenirdi. Eğer vakit sıkıntısı yoksa hacı adayları önce Mescid-i Nebevî’yi ziyaret ederdi; ancak vakit dar ise bu durumda Mekke’ye doğru yola çıkar, Mescid-i Nebevî ziyareti dönüş yolculuğuna bırakılırdı. Şam kafilesinin Medine-Mekke arasındaki güzergâhı Bağdat hacılarının takip ettiği güzergâhtan farklı değildir. Bu yüzden, tekrara düşmeme adına bu iki kutsal şehir arasındaki mola yerleri verilmemiştir.

3. Mısır-Mekke Hac Güzergâhı

Mısır diyarından yola çıkarak Mekke’ye gelecek olan Müslümanları oldukça meşakkatli bir yolculuk bekliyordu. Zira Mısır hac kafilesi sadece bu ülkeden yola çıkacak insanların dâhil olduğu bir kabile değildi. Endülüs dışında Kuzey Afrika’dan ve Afrika’nın iç bölgelerinden yola çıkan insanlar Mısır’ın el-‘Asker (Kâhire) şehrinde toplanan kabileye katılarak kutsal mekânlara yolculuk ederdi. Dolayısıyla Mısır, batısından ve güneyinden gelen hac kabilelerinin buluşma noktasıdır. Endülüs ve Mağrib’den hacca gidecek Müslümanlar, Mısır’daki toplanma yerine gelinceye kadar yüzlerce km yolu kat etmiş oluyordu ve bu insanlar aylarca sürecek yolculuğu göze almak zorundaydı. Bu yüzden bazen Muharrem ayında başlayan hac yolculuğu neredeyse tüm yıl devam edebiliyordu.¹¹³ Binlerce km’yi bulan bu yolculuğu imkânı olanlar binek hayvanlarıyla yapıyor; buna imkân bulamayanlar ise bu mesafeyi yürüyerek kat ediyordu. Bu sebeple, uzunluğu göz önüne alındığında Mısır-Mekke hac güzergâhının oldukça meşakkatli olduğu söylenebilir.

Recep ayı geldiğinde insanlar hacca davet edilerek yol hazırlıklarına başlanırdı.¹¹⁴ Mısır’dan ve çevre ülkelerden gelen hacılar el-‘Asker (العسكر)¹¹⁵ şehrinde toplanırdı ki esasında Mısır kafilesinin hareket merkezi de bu şehirdir. Burada hazırlıklarını tamamlayan kabilelerin bir sonraki durağı Eyle (أيلة) şehridir.¹¹⁶ Eyle’de yol ikiye ayrılırdı. Bunlardan biri karadan hacca gidenlerin kullandığı yoldur. Karadan Mekke’ye gitmek isteyen Mısır kafilesi Vâdi’l-Kurâ’da mola verirdi ki burası aynı zamanda Şam kafilesinin de mola

¹¹³ Kemâl, *İmâratü’l-Hac*, 154.

¹¹⁴ Kemâl, *İmâratü’l-Hac*, 154.

¹¹⁵ Asker: Abbâsîler’in ilk Mısır valisi Sâlih b. Ali tarafından inşa edilen bir şehirdir. Bk. el-Hamevî, *Mu‘cemu’l-Büldân*, 4/123.

¹¹⁶ el-Ya’kûbî, *Büldân*, 178.

yerlerinden biridir. Dolayısıyla, daha önce de zikredildiği gibi Vâdi'l-Kurâ, Mısır'dan yola çıkan hacılarla Şam hacılarının buluşma noktasıdır ve bundan sonraki güzergâh ortaktır. Diğeri ise, hacca deniz yoluyla gitmek isteyenlerin kullandığı güzergâhtır. Mısır'dan yola çıkan hacılar Kızıl Deniz'in doğusunu takip ederek 20 ile 70 km yol kat ettikten sonra Filistin hac kabileleriyle buluşur; bu iki kabile deniz yolunu kullanarak kutsal mekânlara giderdi. Güzergâhın büyük bir kısmı düzlük olduğu için Mısır hacılarının çoğu bu deniz yolunu tercih ederdi.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mısır'dan yola çıkacak kabilelerin toplanma merkezi ve hareket noktası el-'Asker¹¹⁷ şehridir.¹¹⁸ Burada hazırlıklarını tamamlayan hacıların sonraki durağı el-Cubb (الجُب) mevkiidir. Cubb, Kâhire yakınlarında bir köydür ve buraya uzaklığı yaklaşık 6 mildir.¹¹⁹ Kafilenin buradan sonraki durağı ise Büveyb (البُوَيْب) beldesidir. Hicâz tarafından gelenlerin Mısır'a girdiği kapı olduğundan buraya, "kapıcık" anlamına gelen bir isim verilmiştir.¹²⁰ Kendisinden önceki mola yerine uzaklığı 1 merhaledir (55 km). Burası, iki küçük dağ arasında bir geçitte yer almaktadır. Aynı şekilde bu geçit, Hicâz'a gitmek isteyen Mısır halkının da çıkış kapısı konumundadır.¹²¹ Kafilenin bir sonraki durağı 1 merhale (55 km) uzaklıkta yer alan İbn Bunduka/Bindika Menzili'dir (منزل ابن بندقة).¹²² Bundan sonraki durak yine 1 merhale mesafedeki 'Acrûd (عجروود) mevkiidir.¹²³

¹¹⁷ el-Asker: Abbâsîler'in ilk Mısır valisi Sâlih b. Ali tarafından 752 yılında inşa edilen bir şehirdir. Fustat'ın kuzeyinde kurulmuştu. Sonraları Fustat ile birleşerek Kâhire adını almıştır. Bk. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/123.

¹¹⁸ İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Beirut: Dâru Sâdir, 2004), 28; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 155.

¹¹⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/100; Bekir, *el-Melâmihi'l-Coğrafiyye*, 104; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 155.

¹²⁰ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/512; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/285.

¹²¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 649; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 156.

¹²² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; Ebû Abdullah el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Kâhire: Mektebe Medibolî, 1991), 1/215; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 181.

¹²³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 178; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/345; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 181.

Kafilenin sonraki durağı 1 merhale mesafedeki Kulzüm (الْقُلْزُوم) şehridir. Bu şehirde, hacıların ihtiyaç duyacağı her şeyi bulmak mümkündür.¹²⁴ Buradan sonraki mola yeri Kürsî (الكرسي) köyüdür ki kendisinden önceki yere uzaklığı yine 1 merhaledir.¹²⁵ Kafilenin sonraki durağı Hafer'dir (الحفر); burası da kendisinden önceki menzile 1 merhale uzaklıktadır.¹²⁶ Bundan sonraki mola yeri Şam yolu üzerinde bulunan Nahl (نخل) mevkiidir.¹²⁷

Mısır kafilesinin önemli duraklarından biri Eyle (إيلة) şehridir.¹²⁸ Şehrin diğer bir adı Akabe'dir (العقبة). Bu şehir aynı zamanda Mısır, Filistin, Mağrib ve sınır boylarından (الغور)¹²⁹ gelen hacıların buluşma noktasıdır. Hacıların ihtiyaç duyacağı bütün malzemeleri burada bulmaları mümkündür. Aynı zamanda burada bol miktarda sebze ve meyve de yetişmektedir. Buranın halkı karışıktır; farklı millet ve dinden insanlar burada yaşamaktadır. Yine burada Müslümanların namazlarını kılablecekleri bir mescit bulunmaktadır. Eyle/Akabe'de yol ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri, Şam-Medine güzergâhını kullanan hacıların da geçtiği Vâdi'l-Kurâ yoludur; diğeri ise, doğrudan Mekke'ye bağlanan sahil yoludur.¹³⁰

Eyle'de buluşarak bir süre burada dinlenen hacıların bir sonraki durağı Aynûne (عينونا) köyüdür.¹³¹ Adı geçen köyden sonraki mola yeri es-Salâ (الصلا)

¹²⁴ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/387; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 156.

¹²⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtak*, 1/345; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/451.

¹²⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 649; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183.

¹²⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/276; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 157.

¹²⁸ Eyle: Fustat (Kâhire) ile Mekke arasında, Kızıldeniz'e nazır bir şehirdir. Burası Şam beldelerinden kabul edilirdi (Günümüzde Ürdün Sınırları içerisinde). el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/292.

¹²⁹ الغور/الغور : Sınır boylarında bulunan beldelere verilen genel bir isimdir. Örneğin, Şam sınır beldesi, Endülüs sınırı, Anadolu sınırı gibi. (Muhtemelen burada kastedilen Endülüs ve Anadolu sınır beldeleridir.) el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/79; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lâm* (Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996), 3/1742.

¹³⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 150; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183; el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 99-100; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 158.

¹³¹ Aynûne: Mısır hacılarının kullandığı bir sahil köyüdür. el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/176.

mevkii,¹³² daha sonra da tatlı suyu ile meşhur Nebk (النبك) köyüdür.¹³³ Mezkûr yerden sonraki mola yeri, yine tatlı su kuyuları ve farklı türden ağaçlarıyla Dabbe (دَبْبَةُ) köyüdür.¹³⁴ Söz konusu yerden sonraki durak Kızıldeniz sahilinde yer alan 'Avnîd (العَوْنِيد) menzildir.¹³⁵ Kafilenin sonraki durağı el-Vech (الوجه) menzildir ki burası Tihâme vadilerinden biridir.¹³⁶ Mısır kafilesinin sonraki durağı Münhûs'tur (منخوس). Burada inci çıkarılmaktadır.¹³⁷ Adı geçen yerden sonraki mola yeri Havrâ'dır (الحوراء). Havrâ, Hicâz sınırında bulunan bir Mısır kasabasıydı. Kızıldeniz'in doğusunda yer alan kasabada bir de liman vardı ki, bu limandan Medine'ye gitmek mümkündü.¹³⁸

Havrâ'da yeteri kadar dinlenen Mısır hacılarının bir sonraki durağı Kusaybe (الْقَصْبَةُ) vadisidir; burası, Rumların en alçak vadisiydi ve Medine ile Hayber arasında yer alırdı.¹³⁹ Mezkûr mola yerinden sonraki durak, Hayber'e 21 km uzaklıkta yer alan Bahra (البحرة) vadisidir.¹⁴⁰ Söz konusu duraktan sonra Yenbu' (ينبع) mevkiine gelinir ki burası Medine'ye 7 merhale uzaklıktadır. Tatlı suları ve bol miktarda hurma ağacı olan bu yerde hacılar üç gün dinlenirdi.¹⁴¹ Burada yeteri kadar dinlenen hacıların bir sonraki durağı Kızıldeniz kenarında bir sahil şehri olan el-Câr'dır (الجاز). Söz konusu yer, Medine'ye bir

¹³² "el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 341; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 85; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 97.

¹³³ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 179; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 191; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/258.

¹³⁴ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 651; İbn Kudâme, *et-Tebyîn*, 85; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 110; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/452.

¹³⁵ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 651-652; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/169; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 159.

¹³⁶ Hamed el-Câsir, *el-Mu'cemü'l-coğrâfi li'l-bilâdi'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyye* (Riyad: Lisânü'l-Arab, ts.), 3/1349; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 160.

¹³⁷ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 179; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1268; el-Câsir, *el-Mu'cemü'l-coğrâfi*, 3/1278.

¹³⁸ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 179; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/350; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/474; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/316.

¹³⁹ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 179; Safiyüddîn el-Bağdâdî, *Mirsâdü'l-İttîlâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l-bikâ'* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl (Cîl), 1412), 3/1102; Semhûdî, *Vefâü'l-vefâ*, 4/134.

¹⁴⁰ el-Ya'kûbî, *Büldân*, 179; el-Câsir, *el-Mu'cemü'l-coğrâfi*, 169; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 161.

¹⁴¹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 652; el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 25; el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 110; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/450.

gece ve bir gündüz yolculuk mesafesindedir.¹⁴² Buranın başka bir özelliği de Dört Halife Dönemi'nden itibaren Medine'nin liman kenti olmasıdır.¹⁴³ Mezkûr yerden sonra yol ikiye ayrılırdı; bunlardan biri, Bedir ve Safrâ (الصفراء) vadisini takip ederek ulaşılan Medine yoludur. Diğeri ise, Şam ve Mısır kabilelerinin de takip ettiği Mekke yoludur.¹⁴⁴ Mekke yolu üzerinde bulunan Cuhfe (الجحفة) Mısır ve Şam hacılarının ihrama girdiği yerdir.¹⁴⁵ Söz konusu yerden sonraki güzergâh, daha önceki başlıklarda verildiği için tekrar edilmemiştir.

Güvenlik açısından bakıldığında Bağdat-Mekke güzergâhının en tehlikeli hac yolu olduğu söylenebilir. Zira bu yolda hac kabilelerinin, isyancı grupların ve Bedevîlerin saldırıları ile karşı karşıya kalması mümkündür. Ancak Mısır-Mekke güzergâhı olarak verilen hac yolu uzunluk bakımından diğerleriyle kıyaslanmayacak bir yolculuğu beraberinde getirmektedir. Zira Endülüs topraklarından yola çıkan bir hacı adayının yaklaşık 7.000 km, Mağrib/Fas topraklarından yola çıkan bir hacının yaklaşık 5.500 km ve Kâhire'den yola çıkan kafilenin ise yaklaşık 1600 km bir yolu kat etmek zorunda olması, bu güzergâhın meşakkatini açıkça gözler önüne sermektedir. O zamanki ulaşım imkânları da göz önüne alındığında, Mağrib ve Endülüs beldelerinden hacca gitmek isteyen bir Müslümanın muhtemelen tüm yılı hac ziyareti ile geçmekteydi. Mısır-Mekke güzergâhının ikinci bir talihsizliği ise bu güzergâhın devlet merkezine de uzak olmasıdır. Bunun anlamı bu güzergâha yeterince hizmet ulaştırılamıyor olmasıdır.

Kuzey Afrika eski bir yerleşim merkezi olduğu için muhtemelen insanlar geçmişte kullanılan ticaret yollarını hac güzergâhı olarak da kullanmıştır. Dolayısıyla Endülüs ve Mağrib diyarının hacı adayları, el-'Asker'de toplanan kabile ile buluşuncaya kadar sarf ettikleri yüzlerce km'yi eski ticaret yollarını kullanarak kat etmiş olmalıydılar.

¹⁴² el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/92.

¹⁴³ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 162.

¹⁴⁴ el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, 110; el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâidi'l-munazzama*, 2/1202; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 162.

¹⁴⁵ Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 162.

4. Yemen-Mekke Hac Güzergâhı

Yemen'den Mekke'ye gitmek isteyen herhangi bir kimsenin kullanabileceği birkaç güzergâhtan söz edilmiştir. Bunlardan ilki, kara yolunu takip ederek Mekke'ye ulaşılabilen bir yoldur. Bu güzergâh, işçilerin tercih ettiği bir yoldur ve San'a'dan (صنعاء) başlayıp Negrân (نجران) ve Tâif'i (الطائف) takip ederek Mekke'ye bağlanırdı.¹⁴⁶ Diğer ise, Tihâme yolu olarak bilinen ve iki kola ayrılan sahil yoludur. Bu koldan biri Kızıldeniz'in doğu sahilini takip ederek kuzeye doğru gidildiğinde Mekke'ye ulaşılabilen alternatif bir yoldur. Diğer kol ise, Buvâdî (البوادي) ile Mahâlîf (المخاليف) arasından ibaret olan düz bir yoldur.¹⁴⁷ Bu düzlük, az önce bahsi geçen kara yolu ile sahil yolunun arasından geçmektedir. Yemen hacıları, muhtemelen ulaşımı kolay olduğu için genellikle bu güzergâhı kullanmıştır. Ayrıca bu güzergâh üzerinde bulunan Yelemem (يلملم), Yemen hacılarının ihrama girdiği bir menzildir.¹⁴⁸

Yemen hacılarının hareket merkezi San'a (صنعاء) şehridir. Bu şehir eskiden beri Yemen'in yönetim merkezi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla Yemen beldelerinden yola çıkacak hac kabileleri burada toplanarak Mekke'ye doğru hareket ederdi.¹⁴⁹ Yemen kfilesinin San'a'dan sonraki mola yeri Ruhâbe'dir (الرحابة).¹⁵⁰ Ruhâbe'den sonraki durak ise el-Bevn (البون) şehridir.¹⁵¹ Kafilenin sonraki durağı Dabbâ'ayn (الضباعين),¹⁵² daha sonra Üsâfit'tir (أثافت) ki

¹⁴⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 134-136; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 643-645; İbn Rüste, *el-Alâku'n-Nefise*, 183-184; el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 28; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 163.

¹⁴⁷ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/194; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 163.

¹⁴⁸ el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 28; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 110; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 163.

¹⁴⁹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/843; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 303; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/425.

¹⁵⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 191; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/643; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/32.

¹⁵¹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 303; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/70.

¹⁵² el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 303; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 164.

burası, üzümü ile meşhur bir Yemen köyü idi.¹⁵³ Kafilenin bir sonraki durağı Nakîl'dir (النقييل).¹⁵⁴ Mezkûr yerden sonraki mola yeri, bol miktarda ağacın bulunduğu Himel (همل) vadisidir.¹⁵⁵ Yemen kafilesinin bir sonraki durağı büyük bir vadi olan Kelâbih'tir (الكلابيح). Burada, kahve ve buğday ziraatı yapılırdı.¹⁵⁶ Bir sonraki mola yeri Yemen'in sahil köylerinden Mevr'dir (موز).¹⁵⁷ Kafilenin bir sonraki mola yeri Hucûr (الحجور) veya Hurud (حرض) vadisidir.¹⁵⁸ Kafilenin bir sonraki durağı Hasûf (الخصوف) köyüdür.¹⁵⁹ Söz konusu yerden sonraki durak Câzân (جازان) mevkiidir.¹⁶⁰ Yemen kafilesinin buradan sonraki mola yeri Beyş (بَيْش) vadisidir.¹⁶¹ Bundan sonraki durak ise Mekke'ye yaklaşık on günlük mesafede yer alan Asru (عسرة) beldesidir.¹⁶² Mezkûr yerden sonraki mola yeri, denize kadar uzanan Dankân (دَنْكَاُن) vadisidir.¹⁶³ Bu vadiden sonra kafilenin yeni mola yeri Kızıldeniz kenarında bir Yemen şehri olan Haly'dır (حَلْي). Bu şehir Mekke'ye yedi günlük mesafede yer almaktadır.¹⁶⁴ Sonraki mola yeri Beyd (بَيْض) mevkiidir; burası, kuzeyden

¹⁵³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 136; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 1/105; el-Bağdâdî, *Mirsâdü'l-İttıla'*, 1/24; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 186.

¹⁵⁴ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 3/806; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/356.

¹⁵⁵ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 113.

¹⁵⁶ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 165.

¹⁵⁷ el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 72; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/220; el-Bağdâdî, *Mirsâdü'l-İttıla'*, 3/1331.

¹⁵⁸ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 2/439; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 73; el-Bağdâdî, *Mirsâdü'l-İttıla'*, 1/383.

¹⁵⁹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 188; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/376.

¹⁶⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 148; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 188; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/94.

¹⁶¹ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 2/585; el-Hemdânî, *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*, 73; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/528.

¹⁶² İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 148; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/84; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 167.

¹⁶³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 148; el-Ya'kübî, *Büldân*, 155; el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, 1/148; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/464.

¹⁶⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 148; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/297.

Yemen topraklarına giriş kapısıdır.¹⁶⁵ Yemen kafilésinin bir sonraki durağı Mukil (المقل) vadísidir.¹⁶⁶ Yemen'in başka bir vadisi olan Devka (دَوْقَةُ), hac kafilésinin bir sonraki mola yeridir ve Yelemlem (يَلْمَلَم) ile arasında üç günlük mesafe vardır.¹⁶⁸ Kafilenin bir sonraki mola yeri Mekke'ye 4-5 günlük mesafedeki Sirrayn (سِرْرَيْن) beldesidir ve burası Kızıldeniz'in kenarında yer alır.¹⁶⁹ Aynı zamanda burası sahil yolu ile Tihâme yolunun birleştíđi noktadır. Buradan sonra yol ikiye ayrılır; biri Mekke'ye, diğeri ise Cidde'ye giderdi.¹⁷⁰ Kafilenin bir sonraki durağı Mekke ile Medine arasında yer alan 'Aşem (عَشَم) köyüdür.¹⁷¹ Lîs (الليث), hac kafilésinin bir sonraki durağıdır ve Mekke'ye 158 km mesafededir.¹⁷² Adı geçen yerden sonraki durak Merkûb (مَرْكُوب) vadísidir; burası, Yelemlem vadísinin arkasında yer alır.¹⁷³

Yemen hacıları artık Mekke'ye yaklaştı ve ihrama girdikleri yer olan Yelemlem'e (يَلْمَلَم) ulaştı. Yelemlem, Tihâme dağlarına verilen isimlerden biridir. Mekke'ye iki gecelik mesafede bulunmaktadır. Burası, daha önce de ifade edildiği gibi Yemen hacılarının ihrama girdiği yerdir.¹⁷⁴ Yemen kafilésinin ihrama girdikten sonra ilk mola yeri Malakân (مَلَكَان) vadísidir; bu

¹⁶⁵ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 71; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 1/531; Muhammed b. Ahmed el-'Akîlî, *Mu'cemü'l-Coğrâfi li'l bilâdi'l-Arabîyye es-Suûdiyye-Mihlâfi's-Süleymânî* (Riyad: Dâru'l Yemâme, 1979), 1/63; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 167.

¹⁶⁶ Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 168.

¹⁶⁷ Yelemlem: Yemen hacılarının ihrama girdiği yerdir. el-İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik*, 28.

¹⁶⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 2/485.

¹⁶⁹ el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/219; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 168.

¹⁷⁰ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 148; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 168.

¹⁷¹ el-Hemdânî, *Sifatü Cezîreti'l-Arab*, 188; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 4/126.

¹⁷² el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Bekrî, *Mu'cemü me'stacem*, 4/1166; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/28.

¹⁷³ el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; el-Bekrî, *Mu'cemü me'stacem*, 4/1216; el-Bağdâdî, *Mirsâdü'l-İttıla'*, 3/1260; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/109.

¹⁷⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Ya'kûbî, *Büldân*, 155; el-Bekrî, *el-Mesâlik*, 1/379; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/441; el-Himyerrî, *er-Raodu'l-Mi'târ*, 619.

vadi, Mekke'ye bir gecelik mesafede bulunur.¹⁷⁵ San'a'dan yola çıkan Yemen hac kafilesinin son durağı Mekke'dir.¹⁷⁶ Böylece Yemen kafilesi, diğer üç kabile ile kıyaslandığında daha kısa ve zahmetsiz sayılabilecek bir yolculuktan sonra kutsal beldeye ulaşmış olur. Her ne kadar kısa olduğu ifade edilse de San'a ile Mekke arası yaklaşık 1100 km'dir. Yemen hacıları muhtemelen bu mesafeyi o günün şartlarında ancak 22-25 günde kat etmiş olmalıdır. Genellikle develerle yapılan bu yolculuklar günlük ortalama 50-55 km yol alarak yapılabiliyordu.

Yemen-Mekke güzergâhında işçi ve tüccarlarında yoğun ilgi gösterdiği Kızıldeniz'e paralel uzanan sahil yolu tercih edilmiştir. Bu yoldaki imar ve iskân faaliyetlerinin yerel halkın gayretleriyle sağlandığı kanaatindeyiz. Zira bu rota da hilâfet merkezine oldukça uzaktadır ve yeterince hizmet sağlanması zordur. Yemen hacıları tarafından Mekke'ye ulaşmak için kullanılan sahil yolunun eskiden beri tüccarlar tarafından kullanılan ticaret yolu olduğu kanaatindeyiz.

Abbâsîlerin ilk asrıyla sınırlandırılan hac yollarında yukarıda zikredilen dört ana güzergâhtan başka rotalar tespit edilememiştir. Küçük kabileler halinde kendi imkânlarıyla hacca gitmek isteyen bazı grupların farklı alternatifler geliştirmesi mümkün görünmemektedir. Çünkü, o dönemde kullanılan güzergâhlar çoğunlukla tüccarların ve işçilerin de kullandığı rotalardır. Esasında ticaret yolu olarak kullanılan güzergâhlar aynı zamanda hac yolu olarak da kullanılmıştır. Ancak bölgenin kontrolünü elinde bulunduran iktidarlar hacıların yolculuğunu sorunsuz yerine getirmelerini sağlamak amacıyla bu yollarda ilave tedbirler almıştır. Yeni su kuyularının açılması, mola yerlerinin sayısının artırılması, yol belirleyici sütunların yerleştirilmesi ilave tedbirlerden bazılarıdır.

Ülkenin farklı beldelerinden yola çıkan Müslümanların eski ticaret yollarını kullanarak Mekke'ye gitmeleri kaçınılmaz bir tercihtir. "Hac Yolu" ismiyle ortaya çıkmış yeni bir güzergâhtan söz etmek mümkün değildir. Ancak, eski ticaret yolları üzerinde yapılan hizmetler, bu yoların

¹⁷⁵ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Hemdânî, *Şifâtü Cezîreti'l-'Arab*, 188; el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem*, 4/1256; el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 5/194.

¹⁷⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 149; el-Harbî, *Menâsikü'l-hac*, 646; Kemâl, *İmâratü'l-Hac*, 170.

canlanmasına ve daha aktif hâle gelmesine sebep olmuştur. Hac ibadeti sayesinde ortaya konan ilave hizmetler ticaret yollarını daha işlek ve kolay seyredilebilir hâle getirmiştir.

Sonuç

İslâm ülkesinin henüz Hicâz sınırları içerisinde kaldığı dönemde Müslümanlar kısa sayılabilecek bir yolculukla hac mekânlarına ulaşırdı. İlk hac yolculuğu Hz. Ebû Bekir'in hac emirliğinde Medine-Mekke arasında gerçekleşmiştir. Bu güzergâh, uzun yıllar kullanıldığı için herkes tarafından bilinen bir yoldur. Dolayısıyla İslâm'ın ilk dönemlerinde Medine, Taif ve Yemen'den yola çıkan kabileler sonraki dönemlerle kıyaslandığında kısa ve zahmetsiz sayılabilecek bir yolculuktan sonra kutsal beldeye ulaşırdı.

Emevîler ve Abbâsîler döneminde ülke sınırları oldukça genişlemiş, bundan mütevellit hac yolculukları da uzamış ve daha zahmetli hâle gelmiştir. Abbâsîlerin ilk döneminden itibaren Müslümanlar dört farklı güzergâhı kullanarak Mekke'ye gelmiştir. Bunlardan ilki Bağdat-Mekke hac güzergâhıdır. Bu güzergâh, birkaç özelliği bakımından diğerlerinden ayrılır: Öncelikle, Halife tarafından tayin edilen hac emiri Bağdat'tan yola çıkmaktadır. Hac emirliği bizzat Halife tarafından yürütüldüğünde bu yolun güvenliği ayrıca önem arz ederdi. Bunlara ilaveten, Kâbe'nin giydirildiği örtü, Haremeyn bölgesinde dağıtılmak üzere hazırlanmış hediye ve ihsanlar da bu kafilenin uhdesinde yer alırdı. Sayılan sebeplerden dolayı Bağdat-Mekke güzergâhı ayrıcalıklı bir konuma sahiptir.

Resmî hac kafilesinin yola çıktığı Bağdat-Mekke hac güzergâhında diğerlerine kıyasla daha fazla hizmet sergilendiği görülmüştür. Bu yolda, temel gıda ihtiyaçlarından mola yerlerindeki gölgeliklere kadar hacıların her türlü ihtiyacı düşünülmüştür. Ancak tüm tedbirlere rağmen bu yolun özellikle Kûfe-Medine arasındaki güzergâhında zaman zaman eksiklikler görülmüştür. Bu güzergâhın diğer bir istisnası ise Medine-Kûfe arasındaki yolda bir kısaltma yapılmasıdır. Bağdat'ın başkent olmasıyla birlikte hem Medine ile Kûfe arasındaki yolda bazı imar değişikliği yaşanmış hem de Bağdat-Kûfe istikametinde bir takım imar faaliyetleri yürütülmüştür.

Dört güzergâh arasında en uzun güzergâhın Mısır-Mekke hac yolu olduğu görülmüştür. Özellikle Endülüs topraklarından veya Mağrib'den yola çıkacak hacılar el-'Asker'de toplandıkları için halihazırda bu şehre gelinceye

kadar aylarca yolculuk yapmış oluyordu. Bu yüzden, Mısır-Mekke güzergâhını kullanan bir hacı adayı neredeyse bütün yılı hac ziyaretine ayırmak zorundaydı. Diğer bir hac güzergâhı ise, Şam ile Mekke arasındaki yoldur. Özellikle Emevîler zamanında yoğun bir şekilde kullanılan bu güzergâh Abbâsîler zamanında da etkin bir şekilde kullanılmıştır. Arabistan'ın güney tarafından yola çıkan Müslümanların kullandığı Yemen-Mekke yolu Abbâsîler döneminde kullanılan son güzergâhtır. Diğerlerine kıyasla bu güzergâhın daha kolay kat edildiği görülmüştür.

Kaynakça

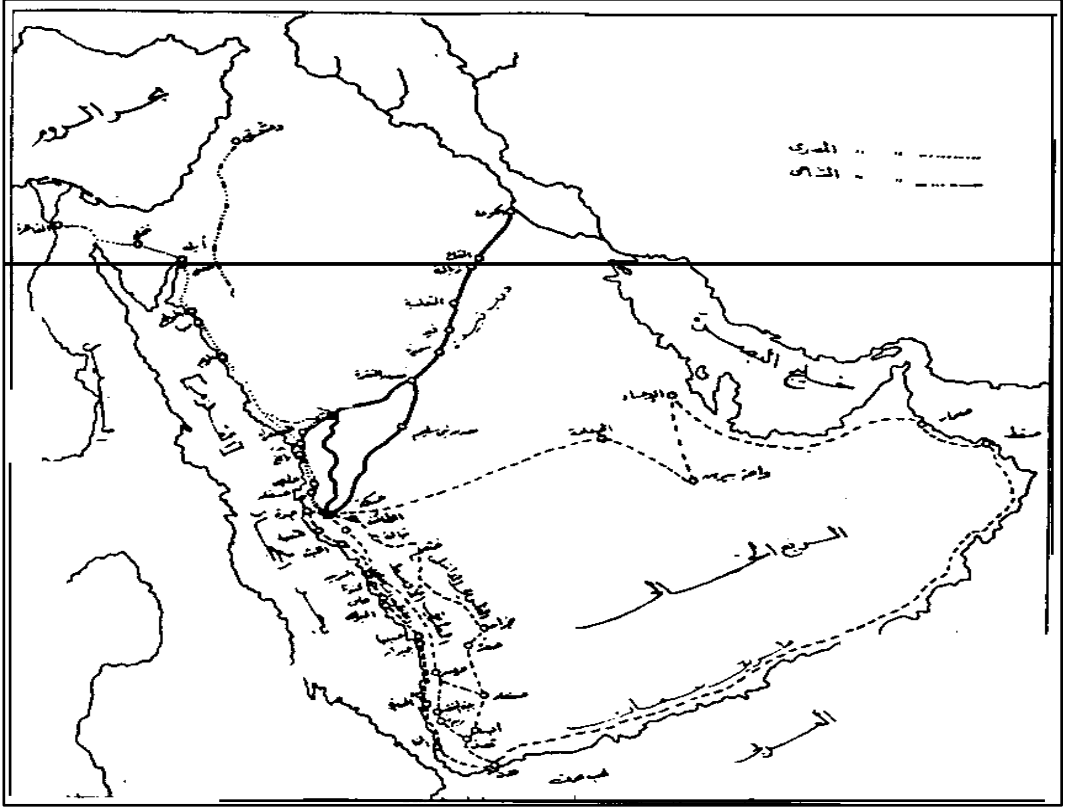
- Akîlî, Muhammed b. Ahmed el-' . *Mu'cemü'l-Coğrâfi li'l bilâdi'l-Arabiyye es-Suûdiyye-Mihlâfi's-Süleymânî*. Riyad: Dâru'l Yemâme, 1979.
- Alî, Sâlih Ahmed el-' . *el-Hicâz fi Sadri'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- Ataş, Hacı. "Abbâsîler Döneminde Irak Hac Kafilelerine Düzenlenen Saldırıları". *Tarih ve Gelecek* 9/2 (2023), 333-357. <https://doi.org/10.21551/jhf.1309848>
- Ataş, Hacı. *Hac Emirliği (Hz. Peygamber Döneminden Emevîlerin Sonuna Kadar)*. Kayseri: Kimlik, 2021.
- Bağdâdî, Safiyüddîn el-. *Mirsâdü'l-İttilâ' alâ Esmâi'l-Emkineti ve'l bikâ'*. Beyrut: Dâru'l-Ceyl (Cîl), 1412.
- Bekir, Seyyid Abdülmecîd. *el-Melâmihi'l-Coğrâfiyye li durûbi'l-Hacîc*. Cidde: Tihâme, 1981.
- Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz el-. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. y.y.: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1992.
- Bekrî, Muhammed b. Eyyûb el-. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403.
- Câsir, Hamed el-. *el-Mu'cemü'l-coğrâfi li'l-bilâdi'l-'Arabiyyeti's-Su'ûdiyye*. Riyad: Lisânü'l-Arab, ts.
- Cezîrî, Abdulkadir b. Muhammed el-. *Dürerü'l-ferâ'idi'l-munazzama fi ahbâri'l-hâc ve tarîkı Mekketel-mu'azzama*. thk. Hamed el-Câsir. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l Yemâme, 1983.
- Darâdke, Sâlih Mûsa. *Dirâsât fi'l-Coğrâfiyye et-Târîhiyye li bilâdi's-Şâm*. Ürdün: Vizâratü's-Sakâfe, 2012.

- Dûrî, Abdülazîz ed-. "Bağdat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 4/441-442. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erkal, Mehmet. "Seferle İlgili Mesafe Ölçüleri". *Seferîlik ve Hükümleri*. 154-170. İstanbul: Ensar Neşriyat, ts.
- Eroğlu, Murat. *Hac Emirliği (Başlangıcından Emevîlerin Sonuna Kadar)*. İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2023.
- Fâsî, Takıyyüddîn. *Şifâ'ü'l-ğarâm bi-ahbâri'l-Beledi'l-harâm*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, 2000.
- Halaçoğlu, Yusuf. "Fersah". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/412. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah el-. *Mu'cemu'l-Büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm el-. *el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hac ve me'âlimü'l-Cezîre*. thk. Hamed el-Câsir. Riyad: Dâru'l Yemâme, 1981.
- Hemdânî, Ahmed b. Ya'kûb el-. *Sıfatü Cezîreti'l-'Arab*. Leydan: Matbaatu Burîl, 1884.
- Hinz, Walther. "İslâm'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 1-82.
- Himyerî, Muhammed b. Abdullah el-. *er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru's-Sirâc, 1980.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Sûretü'l-arz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım 'Ubeydullâh. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dâru Şâdir, 1889.
- İbn Kudâme, Muvafakıddîn Ebî Muhammed. *et-Tebyîn fi Ensâbi'l-Kuraşıyyîn*. thk. Muhammed Nâyif ed-Düleymî. Bağdat: Menşûrâti'l-Mücemmâ el-İlmî, 1982.
- İbn Rüste, Ebû Alî Ahmed. *el-A'lâku'n-nefise*. Beyrût: Şâmile Zehebiyye, 1892.
- İdrîsî, Ebû Abdillâh Muhammed el-. *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*. 2 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1409.
- İsfahânî, Hasan b. Abdullah el-. *Bilâdü'l-Arab*. thk. Hamed el-Câsir. Riyad: Daru'l-Yemâme, 1968.

- İstahrî, İbrâhîm b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Kemâl, Süleymân Sâlih. *İmâratü'l-Hac fi'l-Asri'l-Abbâsî*. Mekke: Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*. İstanbul: Yeditepe, 2007.
- Makdisî, Ebû Abdullah el-. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Kâhire: Mektebe Medibolî, 1991.
- Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târîh*. 6 Cilt. Bursaîd: Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, ts.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürûcü'z-zeheb*. thk. Esad Dâgir. 4 Cilt. Kum: Dâru'l-Hicre, 1409.
- Müsevî, Muhammed b. Abdullah el-. *Rihletü's-Şitâi ve's-Sayf*. thk. Muhammed Saîd Tantavî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1385.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1901.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsü'l-a'lâm*. 6 Cilt. Ankara: Kaşgar Neşriyat, 1996.
- Semhûdî, Nureddin Ali b. Cemaleddin. *Vefâü'l-vefâ bi-ahbâri Dâru'l-Mustafâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1419.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî. *Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân*. 23 Cilt. Şam: Dârü'r-risâle el-Âlemiyye, 1434.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'd-Türâs, 1387.
- Ya'kübî, Ahmed b. İshâk el-. *Büldân*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1422.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407.

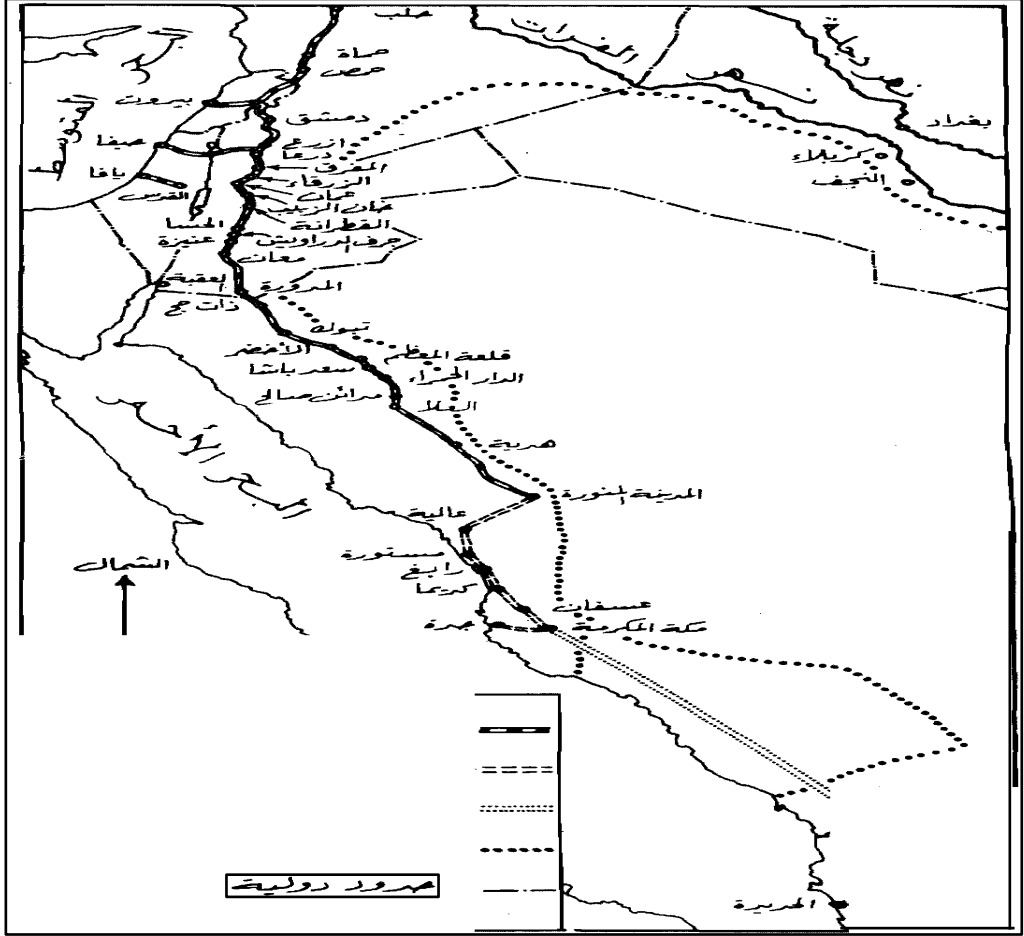
EKLER

Ek 1 : Aşağıdaki harita¹⁷⁷ hac yollarının Arabistan yarımadasındaki güzergâhlarını göstermekte, aynı zamanda dört farklı hac güzergâhı hakkında kısmî düzeyde fikir vermektedir.

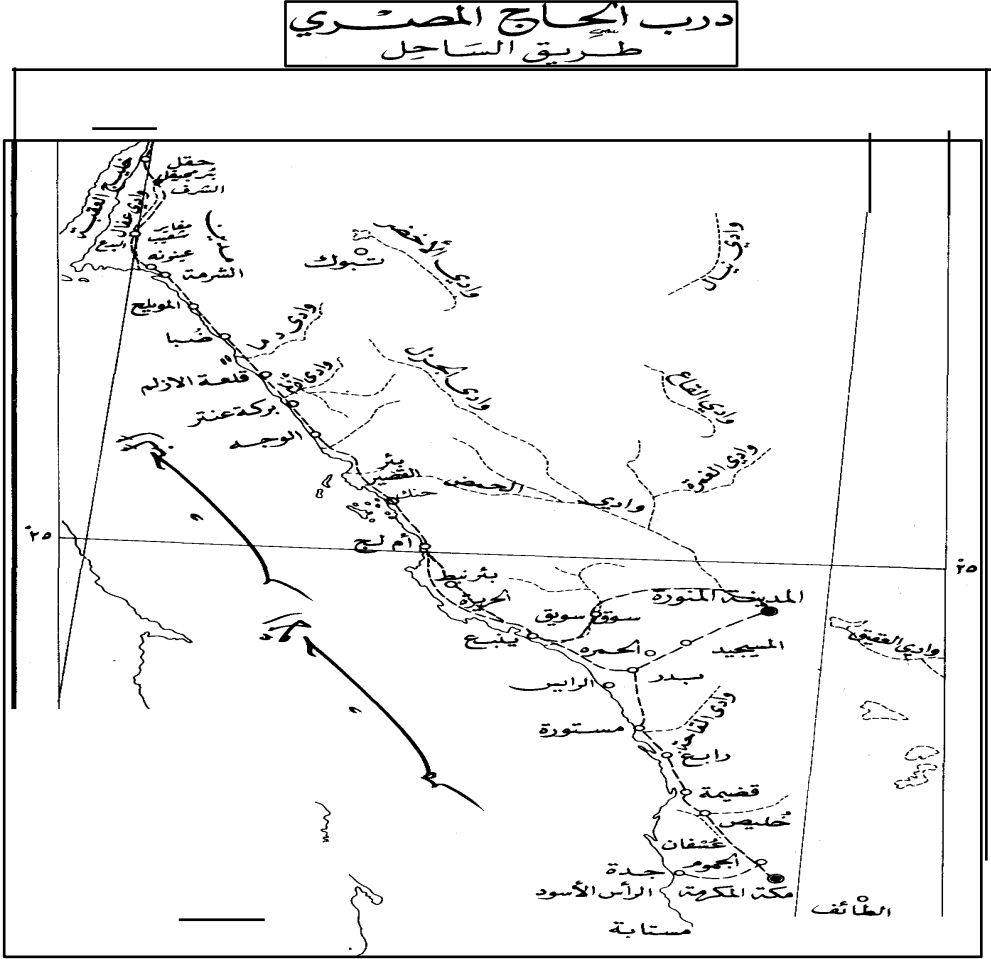
¹⁷⁷ Kemâl, *Îmâratü'l-Hac*, 325.

Ek 2: Şam-Mekke hac kabilelerinin güzergâhını gösteren harita.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Sâlih Mûsa Darâdke, *Dirâsât fi'l-Coğrâfiyâ et-Târîhiyye li bilâdi's-Şâm* (Ürdün: Vizâratü's-Sakâfe, 2012), 223.

Ek 3: Mısır-Mekke hac yolunu gösteren harita.¹⁷⁹ Bu harita, sahil yolunu takip ederek Mekke'ye gidecek hacıların güzergâhıdır.

¹⁷⁹ Bekir, *el-Melâmihi'l-Coğrâfiyye*, 127.

